

Nekateri vidiki pluralizacije družbe in države na Slovenskem¹

V tem prispevku želim opozoriti na nekatere bistvene vidike pluralizacije na Slovenskem v 80. in na začetku 90. let. V tem kratkem razdobju je v Sloveniji potekal – podobno kot v drugih nekdanjih socialističnih državah – intenzivni proces preobrazbe v smeri političnega pluralizma. Rezultat tega procesa je bil uvedba večstrankarskega sistema, so bile tudi prve kompetitivne volitve aprila 1990 in konstituiranje prvega slovenskega pluralističnega parlamenta. V tem času je tudi bila na temelju pravice do samoodločbe in na referendumu (december 1990) izražene volje slovenskega naroda in državljanov Slovenije razglašena neodvisnost republike Slovenije (junij 1991), ki je po vmesnem oboroženem napadu proti tem osvoboditvenim težnjam poleti 1991 – v začetku 1992 dosegla mednarodno priznanje. Sad teh naporov je tudi nova slovenska ustava (december 1991), ki je pravno zaokrožila dosežke demokratične preobrazbe, hkrati pa tudi nakazuje izhodišča in okvire za nadaljnjo pluralizacijo in demokratizacijo slovenske države in družbe.

Menim, da moramo na to dogajanje sicer gledati v kontekstu globalne krize in zloma realnega socializma (zlom monistične enopartijske politične vladavine; neuspeh modela državne lastnine; kriza medetničnih odnosov v mnogonacionalnih imperijih; predmoderni odnosi civilna-vojaška oblast, itd.). Hkrati pa se včasih pozablja, da so ti procesi na Slovenskem potekali na poseben način. To specifikum so zlasti določali štirje dejavniki: fenomen »civilna družba«; avtonomna pobuda inteligence; vloga reformatorjev iz vrst nekdanje politične elite; samoupravljanje, ki je kljub politično-monopolni instrumentalizaciji ustvarjalo prostore in razmere za relativne avtonomije v kulturi, ekonomiji in delno tudi politiki in je s tem tudi soomogočilo miren prehod iz starega političnega sistema v sistem pluralistične politične demokracije.

Ti procesi so potekali v skupnem jugoslovanskem državnem prostoru (do osamosvojitve od njega), ki je vse bolj razpadal in s svojimi odločilnimi dejavniki skušal zavreti in preprečiti proces nacionalne emancipacije. To prelomno dogajanje v zgodovini slovenskega naroda bo gotovo sprožilo obsežne monografske in sintetične obravnave (gl. npr. Fink-Hafner 1990). V tem sestavku želim prispevati k osvetlitvi nekaterih vidikov tega »prehodnega obdobja« in se tako skromno pridružiti številnim avtorjem, ki obravnavajo »tranzicije« iz bolj ali manj avtoritarne ureditve v pluralistično politično demokracijo (Dahl 1871; Linz 1990; Rus 1992 itd.).

I

Pluralizacijo in demokratizacijo v Sloveniji v kritičnem času bom obravnaval z dveh vidikov: z vidika avtonomnih pobud in aktivnosti civilne družbe in njenih ključnih akterjev; z vidika delovanja nekdanjega političnega establišmenta, zlasti reformatorskih elit (reformatorjev) znotraj njega. In seveda s stališča povezav med njima (splošno o procesu demokratizacije prim. Huntington 1990). V tej medse-

* dr. Adolf Bibič, redni profesor na FDV.

¹ Nekoliko skrajšan in spremenjen prispevek za Ankanan 1992– op. ur.

bojni povezavi so se v 80. in v začetku 90. let izoblikovali številni novi družbeni subjekti in tudi – ne vsi enako – preobražali stari. Rezultat delovanja vseh teh dejavnikov so bile politične inovacije, ki so se izkristalizirale predvsem okrog treh ključnih tematik.

a) Prva tematika, ki je odigrala kristalizacijsko vlogo glede celotnega procesa političnih izobrazb, je bila civilna družba. Ta sintagma je pomenila zahtevo alternativnih, opozicijskih in sploh demokratičnih sil po priznanju načela avtonomije, legitimnosti in oblikovanja novih odnosov med civilno in vojaško oblastjo. Vključevala je tudi zahtevo po priznanju civilne družbe kot civilizirane družbe, torej kot družbe, v kateri so zagotovljene vse temeljne človekove pravice in svoboščine (prim. Gantar-Mastnak 1988). Iz zahtev po civilni družbi je tudi izhajala percepcija politike (in države) kot relativno avtonomne sfere, ki ne zgubi svoje identitete niti s poddržavljanjem družbe niti s podružbljanjem politike (prim. Pierson 1986).

b) Druga ključna tematika, ki se je implicitno in eksplicitno navezovala na pojem civilne družbe, je bil politični pluralizem (prim. Bibič 1990). Le-ta je izhajal iz praktične in teoretične izkušnje, do katere se je tudi jasno dokopala moderna teorija demokracije (Schumpeter 1942; Dahl 1956), da brez tekmovanja za oblast, ki mora potekati po strogih pravilih igre, ni mogoče preprečiti zlorabe oblasti, niti ni mogoče zagotoviti pozitivne selekcije političnega personala. Ob vsem dvomu o »partitokraciji«, ki jo zgodovina vedno znova potrjuje, je to tudi pomenilo, da moderna politična demokracija lahko funkcionira le, če je legalizirano delovanje političnih strank. Formula »nestransarska demokracija«, ki je prevladovala pri nas v ideologiji in jo je sprejemal morda pretežni del družboslovja, se je izkazala za utopijo, kot se je pokazal za iluzijo »nestransarski politični pluralizem«, kolikor je bil mišljen kot alternativa strankarskemu pluralizmu. Prestop Rubikona političnega pluralizma v sodobnem splošnem pomenu besede je postal imperativ časa, kakor koli je ostalo in ostaja odprto vprašanje, v kakšnem odnosu je strankarski pluralizem do širšega kompleksa »asociacijskega pluralizma«, katerega prvina je poleg političnih strank tudi močna civilna družba (prim. gradivo prvega ankaranskega srečanja Politični pluralizem in demokratizacija javnega življenja 1989).

c) Tretja tematika, ki se je z vso silovitostjo razmahnila v 2. polovici 80. let, je bila slovensko narodno vprašanje. V nasprotju z do takrat razširjenim pogledom, da je narodno vprašanje z avnojskim vzorcem v Jugoslaviji rešeno, se je s poglobljanjem splošne krize vse bolj razkrivalo, da se narodno vprašanje ob veljavnosti načela demokratičnega centralizma in ene vodilne politične sile ne da razrešiti, kakor koli že je bila stopnja avtonomnosti posameznih republik po ustavi iz leta 1974 razmeroma široka (konsenz!) v primerjavi z drugimi socialističnimi federacijami. Zlasti po objavi znanega Memoranduma SANU (1986) je postalo očitno, da obstaja resen načrt, da se zopet vsili večinsko načelo in da se celo spremenijo notranje meje med posameznimi republikami v korist večinskega naroda; takšna možnost je začela postajati realnost z radikalnim zasukom v srbski politiki jeseni 1987, hkrati pa so ustavni amandmaji k zvezni ustavi, sprejeti decembra 1988, pomenili resno omejevanje pristojnosti republik v prid zveznih organov. Postajalo je torej vse bolj jasno, da je samostojnost slovenskega naroda resno ogrožena in da utegne biti še bolj. Diskusija o civilni družbi in političnem pluralizmu je začela dobivati vse bolj nacionalno naravo, slovensko narodno vprašanje pa se je zaostri- lo ne le v zvezi z ustavnimi spremembami, marveč se je z vso ostrino izpostavilo tudi s stališča oblikovanja novega narodnega programa (NR57/1987). O tej temi in tudi v povezavi z vprašanjem ustavnih sprememb v federaciji in kasneje tudi v Sloveniji so se razvneli dramatični spopadi med nastajajočo politično opozicijo in med

vladajočim establišmentom (vendar ob nekaterih bistvenih soglasjih) na eni strani ter med vladajočo slovensko elito in osrednjimi jugoslovanskimi instancami na drugi. Ti konflikti so čedalje bolj zbliževali vse protagoniste političnih sprememb na Slovenskem, hkrati pa je izbruh nacionalnih vprašanj (»etničnih konfliktov«) v drugih večnacionalnih državah pokazal, da gre za razreševanje epohalnega problema: za pravičo do samoodločbe in do ponovnega svobodnega združevanja doslej v suverenosti prikrajšanih narodov (o nacionalnem vprašanju gl. Rizman 1991).

II

Če na kratko (z nujnimi opustitvami) navedemo in označimo dejavnike, ki so sodelovali pri oblikovanju teh in drugih tematik, naj poudarimo predvsem naslednje:

a) *Nova družbena gibanja in drugi dejavniki, ki so odigrali pionirsko vlogo pri lansiranju ideje in prakse civilne družbe.* Začetki teh procesov segajo v 70. leta (Radio Študent, Škuc, punk), posebno močan impulz pa so dobili v začetku 80. let z novimi kulturnimi in drugimi alternativnimi gibanji, kot so: mirovniška, ekološka, feministična, spolna, duhovna itd., ki so se začela razumevati praktično kot »civilna družba«. Njihovo samorazumevanje je oblikoval krog mlajših družboslovcev (prim. Mastnak 1985), filozofov in teoretikov kulture ter psihoanalize, ki so se na podlagi doživljanja domače politične situacije in odmevov iz sveta (Češko-Slovaška, Poljska, Madžarska, angleški civilnodružbeni krog itd.) zavzeli za avtonomijo civilne družbe nasproti obstoječi državi in zoper vsako represivno poseganje vanjo. V navezavi na ta gibanja in z izvirno samostojnostjo je odigrala ključno vlogo pri uveljavljanju ideje in prakse civilne družbe nekdanja mladinska organizacija (ZSMS), ki se je na kongresu v Krškem (1986) razglasila za samostojno organizacijo civilne družbe ter je dajala zatočišče in s tem tudi legitimnost drugim avtonomnim skupinam, pobudam in gibanjem. Po drugi strani pa je pri konstituiranju in funkcioniranju alternativne civilne družbe imel pomembno inovacijsko vlogo tednik Mladina, ki je v drugi polovici 80. let dosegel tudi nad 70.000 naklade in je imel izreden medijski vpliv. Krepil je idejo civilne družbe in na svojih straneh podpiral in uveljavljal nove subjekte civilne družbe; odpiral je tabu teme (npr. institucija vojske) in se spretno vrival v razpoke vladajoče politike in širil manevrski prostor za delovanje reformatorske politike; na svojih straneh je dajal prostor politično najbolj nasprotujočim temam in dogajanjem (npr. obrambi četverice; Odboru za človekove pravice; »problematičnim« osebnostim s provokativnimi intervjuji itd.). (gl. tednik Mladina 1985–1990). Nova družbena gibanja, vključno z alternativnimi kulturnimi pobudami (trajno vlogo pri tem je igral Škuc), ter nekdanja mladinska organizacija so (ob sodelovanju kroga družboslovcev in filozofov) odigrali pionirsko vlogo pri demokratični transformaciji v obravnavanem času in so vplivali ne le na demokratizacijo medijev in javnega mnenja, marveč tudi na tradicionalno kulturo in na reformatorsko politiko, ki je od njih dobivala spodbudo in podporo – a tudi ostro kritiko.

b) *Vloga revij v demokratičnem transformacijskem procesu.* Pri novejši demokratični transformaciji in artikulaciji treh ključnih tematik na Slovenskem so opravile posebno vlogo revije kot forumi za analizo aktualnih kulturnih, političnih in gospodarskih teoretičnih in praktičnih vprašanj. Čeprav bi bilo treba revije s tega vidika posebej raziskati – tu mislim tudi na vlogo revij v povojnem razdobju, kot so bile Mladinska revija, Beseda, Revija 57, Perspektive itd., ne more biti dvoma, da so tudi revije, kot so Naši razgledi, Problemi, Časopis za kritiko znanosti, Revija

2000, Anthropos, Tretji dan, Znamenja, Teorija in praksa, Družboslovne razprave, itd. v 80. letih vsaka po svoje sooblikovale demokratično politično kulturo. V artikulaciji problematike demokracije, političnega pluralizma, civilne družbe, vloge vojske, sprave, zlasti pa pri postavljanju slovenskega narodnega vprašanja je odigrala posebno vlogo Nova revija. Posebej zaradi narodnega vprašanja je bila deležna (št. 57/1987) ostre politične kritike in pritiskov, ki pa so v bistvu le povečali njen vpliv. Razprave o civilni družbi je vezala na nacionalno vprašanje, na pravno državo in postmoderno in na oblikovanje novega političnega sistema na Slovenskem s konkretno oznako strukture političnega pluralizma, nacionalno vprašanje pa je izpostavila kot programski problem in kot praktično vprašanje politično-ustavnih reform, ki naj bi vodile v predstavniško demokracijo (gl. zlasti avtorje, kot so T. in S. Hribar, F. Bučar, J. Pučnik).

c) *Vloga strokovnih asociacij.* Pri izražanju ideje civilne družbe in drugih inovativnih tematik so imela v obravnavanem času nemajhno vlogo nekatera strokovna združenja (asociacije). Slovensko sociološko društvo je npr. skušalo uveljaviti idejo avtonomne družbene znanosti in je, zlasti s samostojno vlogo kroga mlajših sociologov, prispevalo k sistematični strokovni obravnavi in širjenju ideje civilne družbe. Društvo je bilo, po nekaterih uglednih članih, udeleženo pri pripravi alternativne slovenske ustave (gl. pod e). Pomembno vlogo so imele zlasti sociološke razprave o družbeni krizi, družbeni moči, inovativnosti, da omenim le nekatere. Posebno vlogo v pluralizaciji in demokratizaciji so imele raziskave slovenskega javnega mnenja itd. Filozofsko društvo je odpiralo intelektualna obzorja s številnimi posveti, z uveljavljanjem analitične šole in s pogostimi javnimi predavanji tujih gostov s kritiko fundamentalizma, nekateri mlajši filozofi pa so tudi uspešno in vplivno uporabili moderno lingvistično metodo in psihoanalitično teorijo za analizo aktualnih političnih problemov. Pravniki so prek društev pravnikov ali samostojno sodelovali pri razpravah o idejah civilne družbe in pravne države, inicirali so in vodili raziskave o političnih deliktih, človekovih pravicah in svoboščinah, o pravicah do političnega združevanja, o suverenosti republik in o kazenski represiji v preteklosti (dachavski procesi). Slovensko politološko društvo se je vključilo v razpravo o civilni družbi (1986), dalo je več konkretnih pobud za ustavne spremembe, leta 1989 pa je s temo Politični pluralizem in demokratizacija javnega življenja začelo vrsto letnih ankaranskih srečanj, s katerimi je poseglo v obravnavo znanstveno in praktično aktualnih političnih tem (pluralizem, konfederalizem, parlamentarizem itd.). Zlasti nekateri mlajši politologi so inovativno posegli v odkrivanje demokratične in pluralistične tradicije na Slovenskem, novih oblik sodobne teorije (konsociativne) demokracije, odprtih problemov modernizacije političnega sistema in tranzicije v politični pluralizem itd. Celotno delovanje strokovnih društev je imelo, kot se zdi, večjo vlogo pred političnim pluralističnim obratom kot po njem.

d) *Asociacije za človekove pravice.* Med javnimi interesnimi skupinami, ki so bile strateškega pomena pri uveljavljanju ideje političnega pluralizma, politične demokracije in civilne družbe, sta odigrala pomembno vlogo Odbor za človekove pravice in Svet za človekove pravice. *Odbor za človekove pravice.* Odbor (t. i. Bavčarjev odbor), ki je bil nedvomno najpomembnejše tovrstno združenje pri nas, je nastal zaradi obrambe četverice, obdolženih subverzivne dejavnosti pred vojaškim sodiščem spomladi 1988. Odbor, ki je hitro prerastel v množično protestno gibanje, je po poročilu o njegovem delu (gl. tisk v kritičnem času) dosegel okrog 100.000 individualnih in okrog 1000 kolektivnih članov. To množično članstvo je bilo izraz simbolne podpore, zasnovane na utemeljenem prepričanju, da je bil

proces proti četverici političen proces, da so konservativne in unitaristične sile skušale z njim predvsem ustaviti procese političnih reform (ni bilo naključje, da se je aretacija četverice začela med konferenco ZKJ, na kateri je tudi potekal spopad med reformističnimi in konservativnimi silami). Odbor je s svojo množično podporo postal v kratkem času prvorazredna politična sila, s katero je bilo treba računati v Sloveniji in v Jugoslaviji. Odbor je deloval v različnih oblikah. Objavljal je javne izjave o poteku kazenskega procesa; stike je imel s političnimi in državnimi organi; vzpostavil je mrežo mednarodnih stikov in mobiliziral mednarodno podporo; organiziral je množična protestna zborovanja itd. Odbor je torej imel širšo vlogo kot zgolj obrambo četverice: v ospredje je postavil problem človekovih pravic in svoboščin, posebno tistih, ki so se nanašale na zlorabo oblasti in na vlogo »tajne države«. Tematiziral je tudi problem razmerja med civilno in vojaško oblastjo, razmerja med civilnimi in vojaškimi sodišči, problem neodvisnosti sodišč in uporabe slovenskega jezika pred sodišči v Sloveniji itd. Zlasti ostre odzive v vladajoči politiki so imele nakane odbora, da sproži široko akcijo državljske nepokorščine. Implikacije vsega tega za uveljavljanje pluralizma tako v civilni družbi kot v državi so bile očitne.

Svet za človekove pravice Omeniti moramo še en forum za človekove pravice, ki je bil manjši, a tudi zelo pomemben za tranzicijo v politični pluralizem. Mislim na Svet za človekove pravice, ki je bil oktobra leta 1988 ustanovljen v nekdanji Socialistični zvezi. Svet je bil avtonomno telo, ki mu je predsedoval ugledni profesor kazenskega prava (dr. L. Bavcon). Tudi tu se ne morem spuščati v podrobnosti njegovega dela, ki je bilo, kot izhaja iz gradiv in poročil o njem, dokaj obsežno in se je npr. nanašalo na kritiko posameznih prvin veljavnega kazenskega prava s stališča človekovih pravic; na kritiko konkretnih oblik političnega preganjanja in – kar je s stališča naše teme še posebno pomembno – na predloge glede jasne formulacije pravice do političnega združevanja v amandmajih k slovenski ustavi (povzeto iz gradiva in poročil o delu Sveta).

e) *Društvo slovenskih pisateljev* V procesih novejšje demokratične transformacije slovenske politike je imelo Društvo slovenskih pisateljev eno izmed ključnih vlog. Morda se bo našel kdo, ki bo to vlogo obdelal v monografski študiji, saj je naravnost šolski zgled delovanja neke interesne skupine v političnih procesih. Tukaj pa se bom moral omejiti le na nekaj bolj ilustrativnih vidikov, opirajoč se pri tem na objavljena gradiva te stanovske organizacije in nekatera videnja in samorazumevanje te vloge (prim. zlasti Šeligo – 1991).

Društvo je bilo občutljivo za vse tri obravnavane tematike, čeprav je zlasti, dokaj zgodaj in s posebno občutljivostjo reagiralo na posebne probleme slovenskega narodnega vprašanja. Problem slovenstva se je najprej v 80. letih izrazil razkril ob vprašanju skupnih jeder v izobraževalnih programih v Jugoslaviji: t. i. »jedrska vojna«, ki je izbruhnila ob tem vprašanju (v tej točki se je posebej angažiral C. Zlobec), je simptomatično nakazovala, da bo problem narodne identitete in politične samostojnosti Slovencev veliko vprašanje javnih razprav in usodnih političnih odločitev. Čedalje večji pritisk na konsenzualne osnove federacije je društvo začutilo tudi v svojem odnosu do Zveze pisateljev Jugoslavije, zlasti zaradi nasilja na Kosovu: DPS je sredi l. 1989 s posebno spomenico zavrnilo smiselnost obstoječe ZPJ in februarja 1990 tudi formalno izstopilo iz nje. Zato je tudi logično, da je Društvo (s pritegnitvijo ekspertov) odločno reagiralo na centralistične tendence v predlogu tedanjega zveznega državnega predsedstva, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ in je o tej temi 16. 3. 1987 organiziralo posebno tribuno v CD (gl. publikacijo O ustavnih spremembah, PK, 1987), ki jo je sklicalo ponov-

no 25. 4. 1988. Pri društvu je bila že po prvem zboru ustanovljena posebna ustavna komisija, ki je zavrnila osnutek amandmajev k zvezni ustavi, predlagala je referendum o njih in odložitev sprejemanja amandmajev, dokler ne bodo sprejete republiške ustave. Aprila 1988 je nastala t. i. Pisateljska ustava, ki je bila objavljena kot Gradivo za slovensko ustavo 1988 pri ČKZ. Vse te ustavne pobude so bile predmet kontroverznih razprav tudi v Sloveniji bodisi iz načelnih bodisi iz taktičnih razlogov. S temi pobudami se je pisateljska stanovska organizacija spreminjala v nekakšen vzporedni parlament in je imela, lahko rečemo, v povezavi s strokovnjaki in s Slovenskim sociološkim društvom eno izmed odločilnih ustavnotvornih vlog v novejši slovenski zgodovini (gl. tudi vlogo društva kot pobudnika in soustanovitelja zbora za ustavo).

Društvo je bilo občutljivo za vprašanje človekovih pravic in je v njihovo obrambo ustanovilo (1984) posebno komisijo za zaščito mišljenja in pisanja. Zlasti aktivno se je pisateljsko društvo vključilo v obrambo človekovih pravic, demokracije in suverenosti v »vročem« poletju 1988, ko je šlo za obrambo četverice, ki je prišla pred vojaško sodišče. Društvo se je kot kolektivni član vključilo v Odbor za varstvo človekovih pravic, posebej odmevno pa je delovalo več kot 36 protestnih literarnih večerov v prid aretiranim »kot odgovor na pritiske in grožnje slovenski demokratični javnosti (gl. zbrane proteste v knjigi J. Zlobec – ur., Pisatelji za demokracijo, MK 1989). Društvo je protestiralo pri Predsedstvu SFRJ zaradi diskriminacije slovenskega jezika pred vojaškim sodiščem (ki jo je kot zakonito potrdilo tudi zvezno državno predsedstvo) in zahtevalo od slovenskih predstavnikov in funkcionarjev v zveznih organih, da v njih govorijo slovensko, hkrati pa zahtevalo sprožitev ustavnega spora glede kršitve ustave v zvezi z uporabo slovenskega jezika v Sloveniji.

Slovensko pisateljsko društvo se je v izjemnih razmerah 80. in začetka 90. let izkazalo kot avtonomna organizacija civilne družbe in se je kot tako tudi razumelo. Prispevalo je ne le k zgodnjemu percipiranju slovenskega narodnega vprašanja, marveč je bilo tudi aktivno pri njegovi novi ustavnopravni opredelitvi. Tudi njegov prispevek, impliciten in izrecen, k opredeljevanju za politični pluralizem, ni majhen. Potem ko so bile dosežene bistvene politične reforme, se je tudi aktivnost društva umaknila, kot kaže, v sfero bolj tradicionalnih pisateljskih problemov, nekateri njegovi člani pa so postali del nove politične elite.

Dejavnost Društva slovenskih pisateljev je v kritičnih letih simbolizirala odločilno vlogo kulture v družbah iztekajočega se 20. stoletja (o čemer je večkrat govoril Bojan Štih in za kulturno življenje o teh časih po svojih funkcijah odgovoren Matjaž Kmecl), hkrati pa je tudi bila navezana na izročilo angažiranja slovenskih piscev od Trubarja naprej.

Vsi ti in drugi dejavniki (v javni prostor je v 80. letih intenzivneje vstopala kot organizacija civilne družbe tudi Cerkev, aktivnejši je postal njen tisk, v javnost je začela posegati zlasti Komisija za pravičnost in mir pri slovenski škofovski konferenci itd. – o vsem tem bi bila potrebna posebna raziskava) so vplivali na artikulacijo treh uvodoma omenjenih ključnih tematik.

III.

Eden izmed ključnih dejavnikov, ki ga moramo upoštevati pri obravnavi prehoda v politično pluralistično družbo, je bila, kot rečeno, tudi vloga nosilcev prejšnje politike in oblasti. Vprašanje torej je, kakšen odnos je imela prejšnja politična elita na Slovenskem do političnih reform, posebej uvedbe političnega pluralizma. Kako se je odzivala glede na pobude in pritiske iz ožjega slovenskega

in širšega jugoslovanskega prostora v kritičnem času? Kakšno samostojno politično pobudo je pri tem pokazala? Tu nas zanima vloga zlasti tistega dela elite, ki bi ga lahko označil z reformatorji in je s svojo dejavnostjo odločilno prispeval k temu, da proces prehoda iz prejšnjega sistema ni potekal po poti nasilja, marveč na način, ki je bil slikovito imenovan »žametna evolucija« (Bernik 1992). Naj se tukaj omejim le na nekaj bistvenih vidikov tega vprašanja:

1. Na simbolični ravni ne smemo prezreti, da so reformatorji v nekdanji vladajoči eliti zlasti od sredine 80. let naprej nastopili z gesli, katerih pravi pomen se je oblikoval in razkrival le postopoma. Med ključna taka gesla je treba šteti zlasti zavzemanje za »politično demokracijo«, »človekove pravice« in kritiko »partijske države«.

2. Poseben pomen za ocenjevanje odnosa reformatorjev do novih demokratičnih pobud je treba videti v njihovem razmerju do problema civilne družbe. Medtem ko so nosilci konservativne politike temu geslu ostro nasprotovali, češ da gre pri njem za prodor »meščanske desnice«, in ga skušali v nekaterih najvišjih zveznih instancah celo inkriminirati, so reformatorji sprejeli geslo »civilna družba« kot legitimno (o njem so začeli govoriti 1985, udomačen je bil oktobra 1986). Šlo je ne samo za »socialistično civilno družbo«, termin, ki sta ga uporabljala Szelenyi 1979, Keane 1985, in v sredini 80. let nekaj časa ne samo iz taktičnih razlogov tudi naši zagovorniki civilne družbe, marveč tudi za »civilno družbo v socializmu«, kar je kazalo na odprtost za širši dialog (prim. TIP 12/1986). Sodim, da je bila opredelitev reformatorjev za civilno družbo politično odločilnega pomena, saj je ne samo pomembno soustvarjala prostore politične legitimnosti za svobodo alternativnega in opozicijskega gibanja, marveč je tudi vplivala na kasnejšo politično usmeritev reformatorjev samih in na njihovo čedalje izrazitejše približevanje k političnemu pluralizmu.

Dokaz za to trditev vidim tudi v čedalje pogostejši uporabi pojma »civilna družba« v vsakdanjem političnem jeziku reformatorjev (to tezo bi odkrila analiza medijev takratnega časa, zapisnikov s sej posameznih forumov, javnih govorov Milana Kučana, ki je dal ideji civilne družbe podporo kot predsednik ZKS že vsaj jeseni 1986, itd.), marveč tudi v uporabi tega gesla v političnih dokumentih (prim. npr. Delo, 23. 4. 1988; dokument predsedstva CK ZKS, Idejno politične razmere v družbi in ZKS, 1987).

3. Recepcija političnega pluralizma je med reformatorji potekala postopoma, za kar je treba iskati tako načelne kot taktične razloge. Ob tem vprašanju ni šlo le za trganje iz spon miselne tradicije, ki je bila prepričljivejša kot v deželah Vzhodne Evrope, ampak tudi za taktične politične premisleke, da se ne bi s kakšno potezo prehitro izzvala reakcija konservativnih sil, ki so se opirale na možnost uporabe masivne represije (vojaški faktor, prim. ocene o »kontrarevoluciji« itd.). Polnemu političnemu pluralizmu so se zato reformatorji približevali skozi več faz, ki niso imele jasnih meja in ki so bile opredeljene tako z delovanjem (takratne) opozicije kot z dramatičnim dogajanjem v jugoslovanskem prostoru in, zlasti proti koncu 80. let, v mednarodnem okolju (možen vpliv španskega in madžarskega modela bo treba še proučiti). Pot k političnemu pluralizmu jih je nekako peljala od poudarjanja politične demokracije in človekovih pravic ter sprejema gesla civilne družbe in pravne države preko »nestranskega političnega pluralizma« (ta izraz je kot prehodna formula odigral tudi pomembno politično vlogo), svobode organiziranja alternativnih političnih interesov do končne javne in izrecne opredelitve za politični pluralizem, ki vključuje politične stranke. Temeljno spoznanje, ki jih je, kot se zdi, vodilo k takemu sklepu, je bilo, da se v moderni družbi boj za oblast lahko

civilizira in racionalizira le s sprejemom kompetitivne pluralistične politike. Geslo »sestop z oblasti« je dejansko pomenilo končno odpoved političnemu monopolu in pripravljenost za vstop v areno strankarskega tekmovanja za udeležbo v politični oblasti.

Seveda je za objektivno oceno delovanja reformatorjev v obravnavanem razdobju treba ne le analizirati njihov politični jezik, marveč tudi njihovo politično prakso, čeprav se je zlasti v tem razdobju še posebej jasno pokazalo, da je v določenem smislu že jezik pomenil »dejanje« (speech-act). Naj omenim vsaj nekaj razsežnosti praktične politike, v katerih se izrazito kaže usmeritev reformatorjev in so bolj ali manj neposredno povezane z njihovim opredeljevanjem za politično demokracijo in pluralizem.

4. Snop aktivnosti, ki je bil usmerjen k poglobljanju avtonomije takratne Zveze komunistov Slovenije in se je pokazal, če navedem samo en primer, ob takih priložnostih, kot so bili danes že pozabljeni ideološki plenumi (1987). Tu je šlo za hud politični spopad, zlasti na jugoslovanski ravni, med konservativci in reformatorji. Odločen odpor slovenskih reformatorjev je preprečil, da ni bilo radikalne ustavitve demokratizacijskih procesov, posledice katere lahko samo domnevamo. Boj za avtonomijo ZKS je bil pravzaprav neločljiv vidik prizadevanj za večjo samostojnost Republike Slovenije, ki se je postopoma iztekla – ne brez zaostajanj, pod pritiskom dogajanj in vmesne formule o asimetrični federaciji (prim. Žagar 1990) in konfederaciji – v jasno opredelitev za nacionalno samoodločbo in samostojno slovensko državo.

5. Snop politik, ki se je nanašal na reformo avtonomnega statusa nekdanjih družbenopolitičnih organizacij. Kakor koli bi natančnejša analiza pokazala, da so daleč zaostajale za deklariranim (zlasti glede sestave vodstev), pa je vendar v teh letih prihajalo do odločnejših sprememb oziroma prilagajanja izsiljenim spremembam glede avtonomije zlasti nekaterih organizacij.

6. K pomembnim reformnim dejanjem moramo šteti tudi prizadevanja reformatorjev, da se kritično distancirajo od napak v preteklosti.

7. Ta reformna usmeritev se je konkretno pokazala – kar je še posebno pomembno merilo za ocenjevanje reformatorske politike – v spreminjanju veljavne republiške ustave in zakonodaje. Ključnega pomena so bili zlasti ustavni amandmaji (IX–XC), ki jih je sprejela še stara, delegatska republiška skupščina 27. septembra 1989 (gl. Ur. list SRS, št. 32, 2. okt. 1989), ki so med drugim razglasili politični pluralizem in pluralizem lastnin, hkrati pa so tudi natančneje opredelili pravico do samoodločbe in do odcepitve. Nekoliko kasnejša zakonodaja (mislim na zakon o združevanju in na volilno zakonodajo iz konca decembra 1989; Ur. list SRS, št. 42, 29. dec. 1989) je dokončno uzakonila pravico do svobodnega političnega združevanja, ki je medtem že začelo v zametkih funkcionirati kot vidik političnega življenja, vendar je šele s to zakonodajo bil dan zakonski okvir za legalizacijo političnih strank in za njihov nastop v kompetitivnem volilnem procesu.

Treba je poudariti, da takšna analitična izločitev reformatorskega dela stare politične elite gotovo dela silo stvarnosti, če osami del politične aktivnosti iz zapletene dialektike političnih procesov v Sloveniji, kjer so se reformatorji morali odzivati na pobudo alternative in opozicije, hkrati pa reagirati na pretnje in obsodbe v vrhovih federalne politike, podprte z »memorandumskim« kurzom in s federalno oboroženo silo, zastopano na vseh bistvenih instancah političnega in državnega odločanja.

Če je iz jugoslovanskega prostora izvajal pritisk, ki se je npr. kazal ob že

omenjenih »ideoloških plenumih« (1987), ob konferenci ZKJ (1988), na izrednih, tudi nočnih zasedanjih zveznih političnih in državnih organov po ustavnih amandmajih (1989), v pripravah na »miting resnice« v srcu Ljubljane 1. decembra 1989, na izrednem 14. kongresu ZKJ januarja 1990, ki so ga slovenski delegati zapustili in se s tem izvili iz klešč »demokratskega« centralizma in v naslednjem mesecu tudi kot politična organizacija formalno osamosvojili (z možnostjo, da se verbalne pretnje in resolucije čez noč sprevržejo v nasilno intervencijo zoper »kontrarevolucijo«), lahko rečemo, da je bila za vodenje politike v takšnih razmerah potrebna ne le velika zdržljivost, marveč skrajna taktična spretnost v reagiranjih, pri katerih je bilo treba upoštevati tudi mednarodni dejavnik. Po drugi strani pa so pritiski, ki so prihajali iz civilne družbe na Slovenskem, ravno zaradi takega konteksta zahtevali še posebej sofisticiran način ravnanja, ki je moral biti tudi povezan s sposobnostjo za pravočasno »učenje«. To učenje je pomenilo tudi zikanje komunistične organizacije in njeno postopno pretvorbo v smeri socialdemokratske stranke.

IV

Za sklepno ugotovitev ali bolje – namesto nje – bi se rad še enkrat dotaknil treh obravnavanih tematik. Kako se v sodobnosti zastavlja problem civilne družbe, političnega pluralizma, slovensko nacionalno vprašanje?

1. Znatno del civilne družbe, ki se je oblikovala v 80. letih in na prelomu 80. in 90. let, se je »povzpela na oblast« (prim. Mastnak 1992). Ko so bili torej vzpostavljeni vsi pogoji za konstituiranje avtonomne civilne družbe, je civilna družba najprej oslabela in je bila potisnjena na obrobje.

Druga značilnost civilne družbe danes je njena vse večja socialna diferenciacija in vse kaže, da se bo ta diferenciacija še nadaljevala. Zdi se, da zopet postaja aktualna lapidarna Heglova ugotovitev, da civilna družba kljub »preobilju bogastva ni zadosti bogata«, da ne bi porajala revščine (Hegel 1964: par. 245).

Lahko bi tudi rekli, da je po krajšem zatišju, ki je sledilo vzponu »civilne družbe na oblast«, zopet nastopil čas večje aktualizacije razprav o civilni družbi, zdaj že mnogo bolj diferenciranih. Po eni strani so jo poudarile zlasti nekatere zunajparlamentarne stranke (gl. Močnik 1991), po drugi strani pa se je uveljavila v nekaterih avtonomnih kulturnih pobudah (npr. Mreža za Metelkovo) in v razpravah o nevarnosti nove partikracije (Rus, 1992). Pomembna novost novejših razprav o civilni družbi je, da se je vanje zelo aktivno vključilo katoliško družbeno in politično območje. Le-to se pri refleksiji o civilni družbi naslanja na načelo subsidiarnosti in iz njega po eni strani izvaja potrebo po »vmesnih telesih« med posameznikom in državo (prim. Stres 1992), po drugi strani pa ocene o obstoju nesimetrične razporeditve moči v naši družbi napovedujejo novo strateško usmeritev glede civilne družbe.

2. Strankarski pluralizem se je v novejšem času dokaj burno prestrukturiral, posledica tega je bila tudi razpad Demosa (prim. Hribar 1992) in oblikovanje nove sredinske koalicije, ki je na koncu uspešno izvedla vladno alternanco. Nadaljnji razvoj strankarskega pluralizma bodo sodoločile tudi nova volilna zakonodaja, nove volitve in dinamika odnosov med strankami na sredinsko-levo-desni lestvici. Dilema v zvezi z nadaljnjim razvojem strankarskega pluralizma vidim – kot rečeno – ravno v tem, ali se bo razvijal v smeri partikracije ali pa se bo oblikoval ob hkratni rasti gostote avtonomnih asociacij civilne družbe. Gre za staro dilemo »politizacija« – »depolitizacija« konkretnih interesov, toda zdaj ne več ekskluzivistično naperjeno proti političnim strankam, ki so nujno sredstvo

moderne diferencirane in kompetitivne politike, marveč proti njihovemu neligitimnemu polaščanju instanc civilne družbe.

3. Problem, ki nekako zajema vse druge, je še vedno slovensko narodno vprašanje. Z razglasitvijo neodvisnosti in z mednarodnim priznanjem Slovenije je sicer slovensko narodno vprašanje rešeno. S tem je tudi logično končana prva faza tranzicije. Toda odprto ostaja vprašanje, kakšna država in družba se bosta oblikovali na Slovenskem glede na avtonomnost posameznih področij družbenega življenja. Ali se bo slovensko nacionalno vprašanje razumelo kot totalizacijski proces, ki absorbira vse preostale sfere, ali pa bo le splošni okvir, ki priznava v sebi razlike, jim zagotavlja prostor za izražanje in odpira pot v svet?

Tu pa smo že tudi pred končnim vprašanjem: ali je pluralizacija na Slovenskem, ki je na začetku 90. let dosegla fazo druge demokratične transformacije (tj. fazo politične demokracije), sposobna (in ali ima ambicijo za to), da si (ponovno) zastavi tudi vprašanje tretje demokratične transformacije? (Mislim na demokratizacijo na subnacionalni, regionalni in funkcionalni ravni, prim. Dahl 1989). Glede na posebne izkušnje iz naše bližnje in nekoliko bolj oddaljene preteklosti o tem ne bi smelo biti dvoma.

Literatura

- BAVCON, Ljubo in sod. (1987): *Kazensko pravno varstvo države in njene družbene ureditve. Politični delikti*. Globus, Zagreb
- BERNIK, Ivan (1992): »The Role of Intellectuals in the Slovenian «Velvet Evolution»: From Authoritarianism Democracy (A Comparative Account) (referat)
- BIBIČ, Adolf (1990): *Civilno društvo i politički pluralizam*, Cekade, Zagreb
- BIBIČ, Adolf / KRANJC, Stane / MARKIČ, Boštjan / STRMČNIK, Berni ur. (1989) *Politični pluralizem in demokratizacija javnega življenja*. Zbornik referatov, Ankaran 26. in 27. maja 1989. Izdalo in založilo politološko društvo, »Bori«, Izola
- BUČAR, Franc (1989): *Usodne odločitve*, ČKZ, Ljubljana
- DAHL, Robert A. (1989): *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven London
- FINK-HAFNER, Danica (1990): *Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije*. Doktorska dizertacija. FSPN, Ljubljana
- GANTAR, Pavel – MASTNAK, Tomaž (1988): »Civilna družba na Slovenskem: prva petletka Problemi, I/1988
- HEGEL, G. W. F. (1964): *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo
- HRIBAR, Tine (1987): *Civilna družba, pravna družba, legitimna oblast*, Nova revija, 67–68/1987
- HRIBAR, Tine (1989): *Slovenska državnost*, CZ, Ljubljana
- JAMBREK, Peter (1989): *Oblast in opozicija v Sloveniji*, Obzorja Maribor
- JEROVŠEK, J. in drugi (1986): *Kriza, blokade i perspektive*, Globus, Zagreb
- JUŽNIČ, Stane (1989): *Politična kultura*, Obzorja, Maribor
- KIRN, Andrej (1988) (ur): *Znanost v družbeno vrednostnem svetu PE*, Ljubljana
- LINZ, Juan J. (1990): *Transitions to Democracy*, The Washington Quarterly, Vol. 13, no. 3
- MASTNAK, Tomaž (ur.) (1985): *Socialistična civilna družba? Krt*, Ljubljana
- MASTNAK, Tomaž (1992): *Vzhodno od raja. Civilna družba pod komunizmom in po njem*. DZS, Ljubljana
- MOČNIK, Rastko (1991): *Levica danes*, Dnevnik, Podmornica, 15. junij 1991
- PIERSON, Christopher (1986): *Marxist Theory and Democratic Politics*, Polity Press, Cambridge
- PUČNIK, Jože (1988): *Kultura, družba in tehnologija*, Založba Obzorja, Maribor
- RUPEL, Dimitrij (1992): *Slovenstvo kot politično prepričanje*, Založba Kres, Ljubljana
- RUS, Veljko (1992): *Od postkomunizma do postsocializma*, FDV, Ljubljana
- SCHUMPETER, Joseph (1981): *Kapitalizem, socializem i demokratija*, Globus, Zagreb
- STRES, Anton (1991): *Stoletnica katoliškega družbenega nauka*, Slovenec, SB 7. marca. Glej še Delovo okroglo mizo na temo: *Katolicizem in politika*, Delo, SP 1. februarja 1992
- ŠELIGO, Rudi (1991): *Prehajanja. Izjave, protesti in nagovori Založba Park*, Ljubljana
- ZUPANČIČ, Boštjan in sod. (1989): *Svoboda združevanja*, Magellan, Ljubljana

ŽAGAR, Mitja (1990): *Sodobni federalizem s posebnim poudarkom na asimetrični federaciji v večnacionalnih državah* (Doktorska dizertacija), PF Ljubljana

ŽIŽEK, Slavoj (1987): *Jezik, ideologija in Slovenci*, DE, Ljubljana